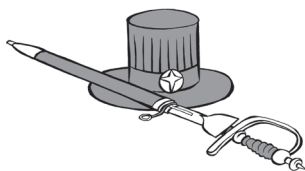

Terhi Ojala

Kun perusopetuksen oppilaat oireilevat psyykkisesti – opettajien kokemuksia

Asiasanat: Opettaja, kokemus, oppilas, psyykinen oireilu, opettaja-oppilassuhde, perusopetus, yhteistyö, vertaistuki, moniammatillisuus

Monet meistä pitävät lapsista. Ehkä juuri sen vuoksi äitinä, mammana, opetuksen ammattilaisena ja nyt myös tutkijana hämentyy, hätkähtää ja huolestuu näiden ot-sikoiden edessä:

- Käytöshäiriöitä ei tunnisteta
- Pitääkö koululint-sarin vanhempia sakkottaa? Lintsaavat oppilaat ovat yhä useamman koulun riesa. Kuri on höltynyt ja opettajat valittavat, ettei heillä ole keinoja puuttua pinnaamiseen. Lisäksi erilaiset käytöshäiriöt, nimittely ja väkivalta rassaavat kouluja.
- Oppilaat virtsasivat lattioille – vessat lukkoon
- Jo pienillä lapsilla mielenterveysongelmia – lyövät ja purevat koulussa
- Opettaja kilahti oppilaille

On tapana sanoa, että yhteiskunnan tila heijastuu ensimmäisenä lapsiin. Siitäkö otsikot kertovat vai mistä? Lapsista, aikuisista, koulusta, opettajista? Vaikka maailma tuntuu muuttuvan ja monimutkaistuvan yhä kiihtyvämpään tahtiin, pysyvät lapset edelleenkin lapsina. Kuten aiemmin, he tarvitsevat rakkautta ja huolenpitoa, pysyviä ihmissuhteita, vastavuoroista vuorovaikutusta muiden kanssa, tunnetta siitä, että tulevat *nähdyiksi, kuulluiksi, kohdattuiksi*. Lapsi elää lapsuutensa ja nuoruutensa useassa kehitysympäristössä ja -yhteisössä (Rimpelä, 2010), joista keskeisimpiä ovat koti ja koulu. Oppilaan ja opettajan sitoo yhteen koulu, paikka, josta meillä kaikilla on mielellämme positiivisia tai negatiivisia muistijälkiä. Koulun toimintaan ja sen ”henkeen” vaikuttavat ja sitä luovat monet tekijät: muun muassa toimintakulttuuri, johon sisältyvät koulun sisäiset ja ulkoiset vuorovaikutussuhteet ja johtajuus sekä lainsäädäntö, muu normisto ja paikalliset ratkaisut opetusjärjestelyissä.

Suomessa koulua käyvät pääsääntöisesti kaikki lapset, ja suomalaista koulua luonnehditaan kansainvälisesti usein jopa erinomaiseksi. Tosin uusimmat Pisa-tulokset ovat jälleen nostaneet keskusteluun peruskoulun kehittämistarpeen. Voisiko koulumme olla jopa maailman paras paikka? Jotta päästään lähemmäs tuota huikeaa tavoitetta, tarvitaan moninaisia kehittämistoimia muun muassa opettajuudessa, kollegiaalisessa yhteistyössä, koulun toimintakulttuurissa, opettajien työssä jaksamisessa, moniammatillisessa yhteistyössä sekä opettajien koulutuksessa, kuten tämän erityispedagogiikan väitöstutkimuksen tuloksina tulen myöhemmin osoittamaan.

OPETTAJUUS

Suomessa opettajia ja opettamista pääsääntöisesti arvostetaan, ja opettajan ammatti on houkutteleva (Sahlberg, 2015). Koulut myös edellyttävät opettajiltaan ammatillisuutta (Sahlberg, 2015), ja perusopetuksen opettajien kelpoisuus onkin yleisesti ottaen korkea. Opettajan työ on akateemista tietointensiivistä ihmissuhdetyötä (Husu & Toom, 2016), jossa opettaja toimii paitsi koulutettuna ammattilaisena, myös inhimillisenä ihmisenä. Työ on vaativaa, toisaalta työn autonomia on suuri. Ammatillista itsenäisyyttä saataan joskus pitää jopa yhteistyön esteenä (Daniels, 2006).

Opetustyö on myös henkisesti rasittavaa, ja siinä koetaan stressiä tutkitusti yleisemmin kuin muilla aloilla (Onnismaa, 2010). Opettajan jaksamiseen ja kuormittumiseen ovat tutkimusten mukaan eniten yhteydessä opettajan ja oppilaan vuorovai-

kutussuhde sekä sosiaalisesti ja pedagogisesti haasteelliset ongelmatilanteet ja niiden ratkaisut (Onnismaa, 2010). Oppilaiden häiriökäyttäytymistä ja pulmia opetusryhmän hallinnassa pidetään usein syynä opettajien stressiin ja loppuun palamiseen (Kokkinos, 2007; Sutton & Wheatley, 2003; Tsouloupos ym., 2010). Joskus opettaja voi myös itse omalla toiminnallaan aiheuttaa häiriöitä ryhmän työrauhaan (Holopainen ym., 2009), ja opettajan hyvinvointi heijastuu oppilaisiin. Myös opettajanhuoneen ilmapiiriongelmat näkyvät oppilaiden hyvinvoinnissa (Onnismaa, 2010).

Opettaja on ryhmän keskeisin toimija – etenkin oireilevien oppilaiden kanssa toimittaessa. Aiemmista tutkimuksista kuitenkin tiedetään, että käytöksellään oireilevat, moniongelmaiset pojat ovat torjutuimpia sekä luokkatovereitten että opettajien mielestä (Kuula, 2000). Ja oppilaat, joilla on niin sanottua sopeutumattomuutta ja käytöshäiriöitä, ovat kehitysvammaisten oppilaiden lisäksi niitä, joita opettajat vähiten haluavat ottaa ryhmiinsä (Moberg & Savolainen, 2015). Oppilaat ovat itse kuvanneet tutkimuksessa, että opettajalla on keskeisin vaikutus oppilaiden kouluun kuuluvuuden tunteen (sense of belonging) luomisessa. Kuuluvuuden tunne voi joutua uhatuksi esimerkiksi opettajan välipitämättömyyden vuoksi (Pesonen, 2016).

Koulussa näkyvän hyvinvoinnin vai pitäisikö sanoa pahoinvoinnin pohtiminen ei sinällään ole uusi asia, sillä jo vuonna 1976 on silloinen Kouluhallitus (nykyisin Opetushallitus) kirjannut työryhmäjohtopäätöksensä muun muassa seuraavaa:

Muiden ympäristötekijöiden tavoin koulu vaikuttaa monilla tavoin siellä työskentelevien psyykkiseen hyvinvointiin, perus-

tuuhan koulun toiminta ihmisten väliseen, usein pitkäaikaiseen vuorovaikutukseen.

Mikäli olosuhteet koulussa ovat suotuisat, ne todennäköisesti vähentävät erilaisten sopeutumattomuusoireiden, kuten pelokkuuden, turvattomuuden, hyökkäävän käyttäytymisen tai työrauhahäiriöiden syntymistä ja samalla osaltaan auttavat lapsen ja nuoren kehittymistä mieleltään tasapainoiseksi aikuiseksi.

Hyvinvoivaan työpaikkaan ja -yhteisöön on mukava tulla joka päivä. Koulun hyvä ilmapiiri ja opiskeluilmast, positiivinen ja toimiva vuorovaikutussuhde opettajan ja oppilaan välillä sekä opettajan lämminhenkisyys vaikuttavat suotuisasti muun muassa oppilaan sopeutumiseen, motivaatioon, hyvinvointiin ja käyttäytymiseen (Pakarinen ym., 2014; Somersalo, Solantaus & Almqvist, 2002) sekä uunituoreen tutkimuksen mukaan myös kouluun kiinnittymiseen (Virtanen, 2016). On hyvä muistaa, että Suomi on sitoutunut useisiin kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin, joiden mukaan jokaisen lapsen oppimisesta ja hyvinvoinnista tulee pitää huolta (Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014). Vaikka Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet -asiakirja korostaa, että jokainen oppilas on ainutlaatuinen ja arvokas juuri sellaisena kuin hän on, tavoitteen toteuttaminen käytännössä saattaa toisinaan olla vaikeaa, sillä käyttäytymisen pulmat vaikuttavat oppilaan ja opettajan vuorovaikutussuhteen laatuun ja aiheuttavat etäisen vuorovaikutussuhteen opettajan kanssa (Buyse ym., 2008; Split, 2011).

PSYKKINEN OIREILU

Aikuisten mielenterveyteen liittyvistä asioista, varsinkin sen pulmista, puhutaan meillä paljon. On esimerkiksi hyvin tiedossa, että jokaisena arkipäivänä Suomessa jää noin kymmenen alle 30-vuotiaasta henkilöä eläkkeelle, näistä kolme neljästä mielenterveydellisten syiden vuoksi (Kansaneläkelaitos, 2015). Mielenterveyden häiriöt ovat yleisiä myös lapsilla, sillä ne ovat lasten terveysongelmista tavallisimpia (Borg, 2015; Santalahti & Marttunen, 2014). Yhdistyneitten Kansakuntien lasten tutkimien mukaan noin 20 prosentilla maailman nuorista on mielenterveysongelmia (United Nations, 2014). Suomessa ei seurata systemaattisesti lasten mielenterveyden häiriöiden esiintyvyyksiä, joten täsmällisiä lukumääriä ei ole saatavissa. Eri tutkimuksissa ja lähteissä arvioidaan, että noin 15–25 prosentilla nuorista olisi jokin mielenterveyshäiriö ja noin 5–10 prosentilla käytöshäiriö (Marttunen & Kaltiala-Heino, 2007). Useiden tutkimusten perusteella tiedetään myös, että tunne-elämän ja käyttäytymisen ongelmat hankaloittavat lapsen elämää ja että pulmilla on taipumusta jatkua jopa aikuisuuteen, jolloin tilanne on usein kasautunut ja vaikeutunut (Lavikainen ym., 2006; Marttunen & Kaltiala-Heino, 2007; Santalahti, 2014; Sointu, 2014; Sourander ym., 2005; Sourander & Aronen, 2013).

Näistä tiedoista huolimatta mielenterveyden kehittyminen ja erityisesti hyvän mielenterveyden ja psyykkisen hyvinvoinnin edistäminen ja ylläpitäminen ovat esillä harvemmin. Koulu on lasten elämän keskeinen elementti kodin lisäksi. Koulussa lapsi viettää useita tunteja viitenä päivänä viikossa, joten siellä on paljon

mahdollisuuksia psyykkisen hyvinvoinnin edistämiseen ja ylläpitämiseen.

Lasten psyykkinen oireilu ja sen esiintyminen koulussa on ilmiönä kiinnostava ja ajankohtainen, joten on tarpeen saada siitä uutta tutkimustietoa. Oireilevien oppilaitten koulunkäynnin tieteellinen tarkastelu on ollut melko vähäistä viime vuosina. Psyykkinen oireilu on käsite, joka vaatii tarkennusta. Tutkimuksessani tarkoitin psyykkisesti oireilevilla oppilailla niitä perusopetusikäisiä lapsia ja nuoria, jotka eivät osaa, pysty tai halua käyttäytyä ja toimia koulu yhteisössä yleisten odotusten ja tavoitteiden mukaisesti.

Tutkimukseni alkuvaiheessa pohdin sopivimman käsitteen valintaa. Jotta lasten oireilun tarkastelu olisi riittävän väljä ja olisi mahdollista tarkastella monenlaisia ja keskenään erilaisiakin ei-toivotulla tavalla käyttäytyviä oppilaita, valitsin käsitteeksi *psyykkisen oireilun*. Mielestäni se sisältää sekä *käyttäytymiseen* että *mielenterveyteen* liittyvää oireilua. Valittu ilmaisu kattaa tässä yhteydessä myös sekä käyttäytymiseen että mielenterveyteen liittyvän *sisäänpäin sulkeutuneen* ja *ulospäin kääntyneen* oireilun. Lisäksi pidän oireilu-käsitettä myönteisempänä ilmaisuna kuin esimerkiksi pulmia, häiriöitä tai ongelmia.

Valitsin tähän tutkimukseen opettajan työn määrittäjäksi, ohjaajaksi ja muokkaajaksi kolme kontekstia, jotka ovat läsnä niissä opetusryhmissä, joissa joillakin oppilailla on psyykkistä oireilua. Nämä kontekstit ovat institutionaalinen, pedagoginen ja medikalistinen konteksti. Perusopetuksen koulu toimii tutkimukseni opettajien kokemusten esiintymis- ja tarkasteluareenana ja muodostaa opettajan työlle institutionaalisen kehyyksen.

Institutionaalinen konteksti muodostuu tässä työssä perusopetuksen normiston kautta. Normisto raamittaa koulunpitoa ja kietoutuu toimintaan, joka taas muodostaa pedagogisen kontekstin, josta opettajan arki pääosin muodostuu. Pedagogiseen kontekstiin liitän kasvatuksellisia ja opetuksellisia näkökulmia, koulun toimintakulttuuria ja sen vuorovaikutussuhteita sekä varhaisen intervention merkityksellisyyttä. Medikalistinen konteksti muodostuu lasten ja nuorten psyykkisen oireilun lääketieteellisestä, erityisesti psykiatrisesta tarkastelusta.

Tutkin oireilevien oppilaiden koulunkäyntiä opettajien *kokemuksina*. Opettajien kokemuksia on Suomessa tutkittu jonkin verran, ja tutkimukset näyttävät rajautuvan joihinkin valikoituihin koulutyön kohteisiin. Opettajien kokemuksia oppilaiden psyykkisestä oireilusta ei kuitenkaan ole aiemmin tutkittu. Sanotaan, että kokemukset ovat aina tosia sille, joka ne kokee. Yksilöllisistä kokemuksista ja niiden tulkinnoista on mahdollista luoda *kollektiivista tietoa*, joka yhdistää ihmisten erilaisia ymmärryksiä ja näkökulmia näistä kokemuksista. (Beresford 2003, 37–39.) Työni tavoitteena on opettajien omien kokemusten kautta kuvata ja lisätä ymmärrystä opettajan työstä perusopetuksen koulussa, jossa osalla oppilaista on psyykkistä oireilua.

Opettajien kokemuksia oppilaiden oireilusta kerättiin vuosina 2012–2015 kolmella tavalla: kyselyinä, kirjoitelmina ja haastatteluina. Aineisto on koottu 246 opettajalta eri puolilta Suomea. Tutkimukseni päätavoitteena oli selvittää, millaisena opettaja kokee opetusryhmänsä lasten ja nuorten psyykkisen oireilun. Tutkimuskysymykset tarkentuivat seuraavasti: 1)

Millaisena oppilaiden psyykkinen oireilu näkyy opettajille? 2) Millaisia huolenaiheita opettajilla liittyy oppilaiden psyykkiseen oireiluun? ja 3) Miten opettajat vastaavat oppilaiden psyykkiseen oireiluun?

SUUNTAA ANTAVIA TULOKSIA

Aineiston perusteella näyttää siltä, että oppilaiden sisäänpäin kääntynyt psyykkinen oireilu jää usein opettajilta huomaamatta – tätä pidän yhtenä keskeisimpänä tuloksena. Osa varsinkin luokan- ja aineenopettajista kokee neuvottomuuden, riittämättömyyden ja osaamattomuuden tunteita, kun opetusryhmissä opiskelee psyykkisesti oireilevia lapsia. Useimmiten opettajat tunnistavat ulospäin suuntautuneen oireilun hyvin ja pitävät näkyvästi oireilevien oppilaiden kohtaamista ja opettamista vaikeana ja osin myös uuvuttavana. Oireilevien oppilaiden koettiin vievän paljon opettajan aikaa, joka on pois muilta oppilailta. Toisaalta opettajien oli vaikea tietää, millainen oppilaan toiminta on ikätasosta poikkeavaa tai jonkinlaista interventiota vaativaa. Ulospäin suuntautunutta oireilua on aineiston mukaan paljon, mutta sen ei kuitenkaan koettu lisääntyneen. Sen sijaan aineistossa oli merkkejä siitä, että oppilaat jättäytyvät pois koulusta, entistä enemmän, mitä pidän huolestuttavana.

Joidenkin opettajien mielestä opettajankoulutus ei anna valmiuksia oppilaiden psyykkisen oireilun kohtaamiseen, eivätkä he sen vuoksi tiedä, miten näiden oppilaiden kanssa tulisi toimia. Näyttää siltä, että opettajien pedagoginen hallinnan tunne on vähäistä tai katoaa, kun ryhmän oppilas tai oppilaat oireilevat psyykkisesti. Opettajat tuntuvat jäävän yksin oppilaan oireillessa,

eivätkä he saa tukea kollegoiltaan. Sairaalaopetuksessa ja valtion koulukotien kouluissa opettajat kokivat saavansa eniten tukea rehtoreilta ja huoltajilta.

Osa opettajista pohti oppilaiden ”koulukuntoisuutta”, ja aineistossa näkyi myös konservatiivinen oppilaiden siirtämisen ja poislähtämisen kulttuuri: heidät halutaan siirtää jonnekin muualle, esimerkiksi erityisopettajalle, tutkimuksiin tai hoitoon. Osin koettiin, että oireilevat oppilaat ovat koulussa ”säilytyksessä”, koska heillä ei ole muutakaan paikkaa.

Eryteisesti kunnallisten koulujen opettajat olivat epätietoisia siitä, kehen ammattilaiseen tai mihin tahoon oppilaan asiassa voi ottaa yhteyttä tai miten oppilaan tilannetta voi edistää. Tulosten perusteella vaikuttaa siltä, että osassa kouluja ei ole laadittu yhteisöllisiä, konkreettisia toimintasuunnitelmia oppilaan auttamisesta. Opettajien mukaan kateissa oli toisinaan myös henkilö, joka ottaisi moniammatillisessa yhteistyössä vastuun oppilaan asioiden hoitamisesta; tähän oltiin osittain hyvin tyytymättömiä. Pidän myös tätä huomionarvoisena tuloksena, joka kiinnostanee useita hallintokuntia.

Oppilaiden oireilulla koettiin olevan yhteyksiä opettajien kuormittumiseen ja työssä jaksamiseen. Myös omien tunteiden koettiin heittelevän laidasta toiseen: toisaalta oireilevaan oppilaaseen saataan kiintyä syvästi, toisaalta aineistossa mainitaan myös vahvoja negatiivisia ja epäammattimaisia tunteita. Opettajat kokivat tarvitsevansa työssä jaksamiseen vertaistukea ja työhönohjausta sekä täydennyskoulutusta erityisesti psyykkisestä oireilusta, lasten mielenterveydestä, psykiatriasta ja käytöshäiriöistä.

Konteksteittain tarkasteltuna suuri osa löydöksistä asettui medikalistiseen ja pedagogiseen kontekstiin. Oppilaan oireilu-nimiseen ryhmään kuuluvat löydökset kuvailuineen liittyivät pääosin medikalistiseen kontekstiin. Koululaisuus-löydöksissä ris-teilivät medikalistisuus ja pedagogisuus, sillä opettajat kuvailivat niissä koulun-käyntiin, oppimiseen ja opettamiseen liit-tyviä yksityiskohtia. Opettajan huolenaihe-löydöksistä suuri osa asettui pedagogi-seen kontekstiin: opettajat pohtivat asioi-ta oman ammattinsa ja ammatillisuutensa kautta, ja osassa mukana on institutionaa-lista kontekstia. Institutionaalinen konteks-ti näkyi eniten opettajuus-löydöksissä, var-sinkin opetuksen järjestämiseen ja osin opettajan pedagogisiin valintoihin liittyvis-sä asioissa. Pedagogisuudella ja institutio-naalisuudella oli osin yhteisiä leikkauspin-toja.

PANOSTAMALLA AIKUISIIN INVESTOIDAAN LAPSIIN

Tutkimukseni nostaa esille tarpeen kehit-tää opettajaprofessiota, kouluhyvinvointia, inklusiivista koulua sekä moniammatilli-suutta. Löydöksen pohjalta pidän tärkeä-nä, että yhteiskunnan vuoksi ja varsinkin yksilöiden ja inhimillisyyden vuoksi koulun toimintaa, rakennetta, toimintaympäristöä ja -prosesseja tarkastellaan kriittisesti ja hiotaan vastaamaan muuttuviin tarpeisiin ja vaatimuksiin. Koulun monipuolinen hyvinvointikehittäminen tukee myös käynnissä olevaa kansallista Lapsi- ja perhepalvelui-den muutosohjelmaa eli LAPE-kärkihanket-ta.

Koulutetut, hyvinvoivat opettajat ovat suomalaisen koulun ylpeys, sen timantti.

Ja kyllä, uskon siihen, että suomalainen koulu voi niin halutessamme olla se maail-man paras paikka, jossa kollegiaalista tu-kea saava ja antava aikuinen osaa, jaksaa ja haluaa huomioida myös oireilevat ja tu-kea tarvitsevat oppilaat. Nämä opettajat ovat herkkiä näkemään ja tunnistamaan myös oman toimintansa, omat asenteen-sa ja varsinkin varjonsa ja puutteensa. He näkevät lapsessa olevan potentiaalin, kai-ken sen hyvän, joka kenties peittyi välin-pitämättömyyden, raivon, hiljaisuuden tai oppimisvaikeuden hallitsevaan kaapuun. Nämä opettajat luovat oppilailleen koke-muksen siitä, että *opettaja odottaa minua*.

Kaikki lapset ja erityisesti nämä oi-reilevat oppilaat tarvitsevat lähelleen hy-vinvoivia, osaavia ja inhimillisiä aikuisia. Meillä ei ole yksilön eikä yhteiskunnan näkökulmasta varaa jättää huolehtimatta yhdestäkään lapsesta koulussa. Saamani suuntaa antavat tulokset vahvistavat usei-ta kenttähavaintoja, ja niiden perusteella rohkenen suosittaa panostuksia opettaji-en koulutukseen, hyvinvointiin ja jaksami-seen, sillä ne heijastuvat suoraan opetus-ryhmiin ja oppilaisiin. Panostamalla koulun aikuisiin panostetaan lapsiin.

KIRJOITTAJATIEDOT:

Terhi Ojala, KT, työskentelee hanke- ja koulutuspäällik-könä Oppimis- ja ohjauskeskus Valterissa.

LÄHTEET

- Beresford, P. (2003). *It's Our Lives. A short Theory of Knowledge, Distance and Experience*. Lontoo: OSP for Citizen Press in association with Shaping Our Lives.
- Borg, A. (2015). *Lasten mielenterveyden edistäminen ja mielenterveyshäiriöiden ehkäisy. Näyttöön perustuvien menetelmien kartoitus*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriön raportteja ja muistioita 42.
- Buyse, E., Verschueren, K., Doumen, S., Van Damme, J. & Maes, F. (2008). Classroom problem behavior and teacher-child relationships in kindergarten: The moderating role of classroom climate. *Journal of School Psychology* 46(4), 367–391.
- Daniels, H. (2006). Rethinking intervention: changing the Cultures of Schooling. *Emotional and Behavioral Difficulties* 11(2), 105–120.
- Holopainen, P., Järvinen, R., Kuusela, J. & Packalen, P. (2009). *Työrauha tavaksi: kohtaaminen, toimintakulttuuri ja pedagogiikka koulun arjessa*. Helsinki: Opetushallitus.
- Husu, J. & Toom, A. (2016). *Opettajat ja opettajankoulutus – suuntia tulevaan. Selvitys ajankohtaisesta opettaja- ja opettajankoulutuskimuksesta opettajankoulutuksen kehittämisohjelman laatimisen tueksi*. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2016:33. Haettu 13.10.2016 osoitteesta <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2016/liitteet/okm33.pdf>.
- Kansaneläkelaitos. *Kelan työkyvyttömyyseläkkeen saajat sairauden mukaan*. Haettu 1.4.2015 osoitteesta http://raportit.kela.fi/ibi_apps/WFServlet?IBIF_ex=NIT093AL/.
- Kokkinos, C. M. (2007). Job Stressors, Personality and Burn out in Primary School Teachers. *British Journal of Educational Psychology* 77(1), 229–243.
- Kouluhallitus (1976). *Mielenterveydellinen aines oppilaan ohjauksessa*. Helsinki: Kouluhallitus.
- Kuula, R. (2000). *Syrjäytymisvaarassa oleva nuori koulun paineessa: koulu ja nuorten syrjäytyminen*. Väitöskirja. Kasvatustieteellisiä julkaisuja 61. Joensuun yliopisto.
- Lavikainen, H., Koskinen, S., Aro, H., Kestilä, L., Lyytinen, H., Martelin, T. A., Pensola, T., Rahkonen, O. & Aromaa, A. (2006). Kouluvaikeuksien yleisyys ja yhteydet aikuisiän elämäntilanteeseen ja koettuun terveyteen. *Yhteiskuntapolitiikka* 71(4), 402–410.
- Marttunen, M. & Kaltiala-Heino, R. (2007). Nuorisopsykiatria. Teoksessa J. Lönnqvist, M. Heikkinen, M. Henriksson, M. Marttunen & T. Partonen (toim.), *Psykiatria*. 5., uudistettu painos. Helsinki: Duodecim.
- Moberg, S. & Savolainen, H. (2015). Kehityksen nykytila. Teoksessa S. Moberg, J. Hautamäki, J. Kivirauma, U. Lahtinen, H. Savolainen & S. Vehmas (toim.), *Erityispedagogiikan perusteet*. 3., uudistettu painos. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Onnismaa, J. (2010). *Opettajien työhyvinvointi. Katsaus opettajien työhyvinvointitutkimuksiin 2004–2009*. Opetushallituksen raportit ja selvitykset 2010:1. Haettu 1.4.2016 osoitteesta http://www.oph.fi/download/124603_Opettajien_tyohyvinvointi.pdf/.
- Pakarinen, E., Aunola, K., Kiuru, N., Lerkkanen, M., Poikkeus, A., Siekkinen, M. & Nurmi, J. (2014). The cross-lagged associations between classroom inter-actions and children's achievement behaviors. *Contemporary educational psychology* 39(3), 248–261.
- Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Määräykset ja ohjeet 2014:96. Helsinki: Opetushallitus.
- Pesonen, H. (2016). *Sense of belonging for students with intensive special education needs: An exploration of students' belonging and teachers' role in implementing support*. Väitöskirja. Käyttätymistieteellinen tiedekunta 380. Helsingin yliopisto.
- Rimpelä, M. (2010). Lapsiperheiden määräaikainen hyvinvointiarviointi: yhteinen haaste ammattiryhmille ja hallintokunnille. Luento Perhetutkimuksen päivillä 2010.
- Sahlberg, P. & Korpela, S. (2015). *Suomalaisen koulun menestystarina – ja mitä muut voivat siitä oppia*. (Suomennettu alkuteoksen 2. painoksesta, joka on ilmestynyt nimellä Finnish lessons 2.0.) Helsinki: Into.
- Santalahti, P. (2014). *Lasten ja nuorten käytöshäiriöitä voidaan ehkäistä ja hoitaa*. Haettu 2.9.2015 osoitteesta www.thl.fi/fi/-/lasten-ja-nuorten-kaytoshairioita-voidaan-ehkaista-ja-hoitaa
- Santalahti, P. & Marttunen, M. (2014). Lasten ja heidän vanhempiansa mielenterveys. Teoksessa J. Lammi-Taskula & S. Karvonen (toim.), *Lapsiperheiden hyvinvointi 2014*. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Sointu, E. T. (2014). *Multi-informant assessment of behavioral and emotional strengths*. Väitöskirja. Filosofinen tiedekunta. Itä-Suomen yliopisto.
- Somersalo, H., Solantaus, T. & Almqvist, F. (2002). Classroom climate and the mental health of primary school children. *Nordic Journal of Psychiatry* 56(4), 285–290.
- Sourander, A. & Aronen, E. (2013). Lastenpsykiatria. Teoksessa J. Lönnqvist, M.
- Henriksson, M. Marttunen & T. Partonen (toim.), *Psykiatria*. 9.–10. uudistettu painos. Helsinki: Duodecim.
- Spilt, J. L., Koomen, H. M. & Thijs, J. T. (2011). Teacher Well-being: The importance of Teacher–Student relationship. *Educational Psychology Review* 23(4), 457–477.

- Sutton, R. E. & Wheatley, K. F. (2003). Teachers' emotions and teaching: A review of the literature and directions for future research. *Educational Psychology Review* 15(4), 327–358.
- Tsouloupas, C. N., Carson, R. L., Matthews, R., Grawitch, M. J. & Barber, L. K. (2010). Exploring the association between teachers' perceived student misbehaviour and emotional exhaustion: The importance of teacher efficacy beliefs and emotion regulation. *Educational Psychology* 30(2), 173–189.
- United Nations (2014). *Mental Health Matters. Social Inclusion of Youth with Mental Health Conditions*. Haettu 12.12.2014 osoitteesta <http://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/youth-mental-health.pdf>.
- Virtanen, T. (2016). *Student engagement in Finnish lower secondary school*. Väitöskirja. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 562. Jyväskylän yliopisto.